

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА.

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 801.541.45:808.3

КАЛЬКО Валентина Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: mkalko@ukr.net

МЕТАФОРИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ДОМЕНІВ *ДИКА ТВАРИНА* → *ЛЮДИНА* В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ

У статті здійснено аналіз метафоричної взаємодії «дика тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості. Встановлено, що в основу концептуалізації тваринного світу покладені наївні уявлення людей про стереотипи поведінки тварин, а також аксіологічні маркери етносвідомості. Здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу виявляють такі назви диких тварин: вовк, лисиця, лев, заєць, ведмідь. У семантиці зооморфних метафор домінує пейоративна емоційно-оцінна ознака як один із найбільш потужних експресивних способів, спрямованих на пониження статусу адресата. Негативно-оцінна зооморфна номінація пов'язана передовсім із тими рисами характеру, поведінки, інтелекту, фізичних чи психологічних особливостей, соціального статусу людини, які уподібнюють її до тварини.

Ключові слова: мовна картина світу, паремія, метафора, прототип, стереотип, символ, зоонім.

Постановка проблеми. Метафора – спосіб пізнання й упорядкування дійсності, що «пронизує все наше життя і виявляється не лише в мові, а й у мисленні і дійсності. Наша повсякденна понятєва система, у межах якої ми мислимо й діємо, метафорична за своєю суттю» [1, с. 387]. Як один із ключових елементів категоризації й концептуалізації світу, мови, мислення й сприйняття, вона зликовує воедино мовні й мисленнєві структури, поєднуючи дійсність, свідомість, пізнання, культуру. Тому з'ясування особливостей функціонування метафори в пареміях дає змогу глибше пізнати як механізми освоєння світу загалом, так і їхні пріоритети в етносвідомості зокрема. Дослідження метафори як феномена мовної картини світу, що віддзеркалює національно-культурну специфіку інтерпретації довкілля, у структурі прислів'їв і приказок уможливорює пояснення особливостей сприйняття навколишньої дійсності носіями української лінгвокультурної спільноти, сприяє виявленню й опису своєрідності світобачення, когнітивних процесів освоєння та пізнання дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу роль у визначенні національно-культурної специфіки мови, яка «завжди втілює в собі своєрідність цілого народу ..., дух народу» [2, с. 349], відіграють лексеми на позначення представників тваринного світу, що, використовуючись як засоби експресивно-оцінної характеристики, у складі паремійних одиниць набувають статусу зооморфних метафор, вивчення яких уможливорює

встановлення особливостей концептуалізації й категоризації довкілля етносом, оскільки «ті знання про світ, що становлять підґрунтя тваринних метафор, мало співвідносні з науковими даними про реальну поведінку тварин» [3, с. 121]. Зооніми – одна з найдавніших систем, у якій відображено досвід практичного і культурно-міфологічного освоєння анімалістичного світу як однієї з досить значущих для людини частин довкілля. У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників номінативні одиниці з анімалістичним компонентом описано як на матеріалі окремих мов (Л. А. Булаховський, М. М. Гінатулін, О. А. Крижко, О. Ю. Карпенко, Ф. А. Литвин, О. М. Никончук, І. Л. Покровська, О. О. Селіванова, Г. Г. Соколова, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, В. А. Фролова та ін.), так і в аспекті міжмовного зіставлення (І. О. Голубовська, Т. І. Гончарова, М. В. Жуйкова, Г. Л. Кривенко, З. Г. Коцюба, Н. В. Коч, О. П. Левченко, К. І. Мізін та ін.). Зокрема, у лінгвоукраїністиці зоолексику в складі паремій і фразеологізмів досліджували І. О. Голубовська, В. І. Кононенко, О. П. Левченко, В. Д. Ужченко, О. О. Селіванова та ін. Зокрема, О. О. Селіванова визначає зооморфізм як один із ключових принципів метафоричної переінтерпретації, адже людина розглядає сценарії свого буття та дій за схожістю з існуванням інших живих істот, які оточують її, чий образи є архетипами колективного позасвідомого, стереотипами та символами культури народу [4, с. 42–43]. О. П. Левченко обґрунтувала механізми фразеотворення, засновані на метафорі та метонімії, реконструювала низку базових фразеологічних концептів, визначивши засадничу роль зоосимволів у творенні фразеологічної одиниці. На думку дослідниці, у системі фразеологічних символів важливу роль відіграє принцип зооцентризму, оскільки, по-перше, у фразеологічних системах людину описано зооморфно, тобто використано терміни відповідних «зооконцептів», по-друге, у центрі світу людини перебуває тварина, життєдіяльність якої в трансформованому вигляді стала основою для створення «еталонної шкали» [5, с. 207]. Як зауважує О. А. Крижко, підґрунтя фольклорної символізації зоосемізмів становить протиставлення добра і зла через порівняння людини і тварини, а саме способу життя людини, її дій, вчинків, рис характеру, зовнішності, стосунків з іншими людьми тощо та їхня символізація в образах і концептах тваринного світу [6, с. 65]. Виявленню феномену перекатегоризації зоосемізмів у зіставному аспекті присвячено дослідження Г. Л. Кривенко, яка, застосувавши лінгвокогнітивний підхід, здійснила комплексне порівняння зоолексики та фразеології з анімалістичним компонентом української та англійської мови, визначила типові лінгвокогнітивні моделі взаємодії концептосфер ЛЮДИНА і ТВАРИНА, класифікувала типологічні ознаки для порівняння людини і тварини [7].

Проте, попри значну кількість ґрунтовних наукових праць, аналіз метафоричних процесів у структурі паремійних одиниць української мови з урахуванням досягнень когнітивної лінгвістики, що уможливорює проєкцію метафоричних процесів на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми, не був предметом спеціальних досліджень. З огляду на це, актуальність нашої статті зумовлена потребою пояснення когнітивного підґрунтя зооморфної метафори як продуктивного механізму творення образного значення українських прислів'їв та приказок, оскільки «наше мислення, щоденний досвід і поведінка значною мірою зумовлені метафорою» [1, с. 387], тому, вивчаючи метафору, ми пізнаємо загальні закономірності людської свідомості, особливості освоєння довкілля.

Метою статті є комплексний аналіз метафоричної інтеграції доменів «дика тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проєкції на психокогнітивні структури етносвідомості.

Виклад основного матеріалу. Метафору, слідом за О. О. Селівановою, розуміємо як «найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотичну закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої» [8, с. 388]. За Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, метафора пов'язує дві поняттєві зони, одна з яких чітко структурована і добре відома учасникам

комунікації – це сфера-джерело (донорська зона), а інша – сфера-мішень (реципієнтна зона), яка вимагає категоризації, пояснення, концептуалізації [9]. У процесі метафоризації донорська зона слугує для опису нового, відносно невідомого фрагмента дійсності. На особливості процесу метафоризації впливає етнічна природа свідомості та культура етносу, оскільки мотиваційною ознакою метафор є національно-культурна мовна своєрідність [9, с. 124]. Культура визначає власне взаємодію реципієнтних зон із донорськими та те, з якої сфери діяльності буде запозичено вихідний концепт, сцену чи сценарій, використовуваний для вербалізації певного смислу.

Ю. М. Караулов, пояснюючи походження образності мовних знаків, зауважує: «Знімаючи з образності пласт за пластом, ми констатуємо в ній застигле гносеологічне зусилля, моментальну фіксацію акту переходу від одного поля в тезаурусі (наприклад «дикі тварини небезпечні») до іншого («властивості людини»). Але для того, щоб такий перехід став можливим і здійсненим, потрібно мати знання про те, що змія підступна, заєць, скажімо, полохливий і лякливий, має звичку рятуватися втечею від небезпеки, ведмідь незграбний, але сильний, а голубка ніжна і невинна. Цей перехід не належить вербально-асоціативному рівневі, а є породженням знань» [10, с. 176–177]. В. М. Телія зауважує, що свідомість людини спочатку інтерпретує властивості певного об'єкта в «людиноподібних» ознаках, а потім знову переносить їх на людину [11, с. 108]. Символи людських характеристик спочатку надані тваринам, а згодом використані для антропометричної емотивно-оцінної інтерпретації ознак людини. Фактично в паремійній картині світу образ людини змодельовано двовекторно: спочатку тварині приписували певні антропоморфні властивості, а згодом образ тварини проектували на людину, яку наділяли відповідними зооморфними характеристиками. Інколи, як слушно зауважує Н. В. Прутка, у процесі метафоризації діє принцип «кривого дзеркала»: умисне викривлення властивостей і характеристик людини чи тварини – результат роботи свідомості з метою акцентуації, виокремлення особливо значущої інформації [12, с. 31]. Відзначимо, що підґрунтям метафоризації зоонімів у прислів'ях є здатність людини завдяки своєму абстрактному, образному мисленню співвідносити об'єкти реального світу з цариною оцінної діяльності, що призводить до метафоричного перенесення значень слів, образного порівняння й аксіологічної маркованості. Образи тварин, на думку В. К. Харченко, зазнають метафоризації у всіх мовах світу, на всіх етапах існування мов, зокрема окремі метафори дуже давні, бо зафіксовані з п. XIV ст., а з'явилися, мабуть, ще раніше [13]. «Театр звірів – своєрідне дзеркало, у яке вдивляється соціум, боячись образливих для людської гідності аналогій» [13, с. 110].

Зооніми з найдавніших часів – продуктивний засіб образної номінації, їхня розмаїтість і частотність переносного значення дає підстави стверджувати, що метафорична інтеграція «тварина → людина» належить до базових чи, як вважали Дж. Лакофф і М. Джонсон «кореневих метафор» [9, с. 39]. Тварини, за уявленнями наших пращурів, посідали порубіжне місце між людиною і природою загалом. Вони близькі людині за фізіологічними звичками, особливостями поведінки, на відміну від представників неживої природи, і внаслідок цього більш зрозумілі. Людина, контактуючи зі світом фауни, наділяє його низкою оцінок і класифікацій. Незважаючи на те, що назви тварин із переносним значенням досить давно вживають у мовленні, словники фіксують таку семантику інколи зі значним запізненням. Ця часова дистанція, на думку О. Є. Фролової, зумовлена хронологічним процесом виокремлення певної домінанти в зовнішності чи поведінці тварини. «Інколи, щоб людина могла встановити найважливішу ознаку тварини, дистанція між суб'єктом і об'єктом спостереження повинна бути збільшена – як із домашніми тваринами, а іноді відстань між людиною і твариною повинна скоротитися – як із дикими тваринами. Мабуть, тому словники досить пізно відзначають переносні антропоцентричні значення в іменниках-назвах домашніх і диких тварин» [14, с. 147]. Спостереження за паремійним фондом української мови доводять, що зоометафора належить до одного із найдавніших, найпродуктивніших, креативних засобів

образного позначення людини. Людина відзначає особливості поведінки тварини, співвідносить їх із характером окремих представників соціуму, внаслідок чого, за умов наявності асоціативно подібних рис, народжуються паремійні одиниці з вторинним метафоричним значенням. На думку К. Леві-Строса, зоонімні образи розкривають цілу сукупність відношень, які мають конкретні й абстрактні риси. Види, наділені певною значущою для окремого колективу ознакою: формою, забарвленням чи запахом – слугують для примітивного спостерігача знаками специфічних прихованих властивостей. Схожі «відкриття» мають абстрактний характер і санкціоновані природою. Саме образи тварин мають найбільшу визначеність і постійність, вони «працюють» над ідеєю пом'якшення антиномій людського буття [15, с. 126].

Вважаємо, що метафора в паремійних одиницях відображає насамперед типові ситуації, усталені в українській етносвідомості, сформовані на основі життєвого досвіду, оскільки їхнім підґрунтям є образна мотивованість, зрозуміла всім членам мовної спільноти. Як когнітивний інструмент метафора уможливує встановлення мотиваційної ознаки, яка відображає найрелевантніші характеристики позначуваного, об'єктивовані у свідомості мовців, що і становить підставу для створення образного, переносного значення прислів'їв. Опис інтеграції «тварина → людина» дає змогу встановити не лише метафоричні проєкції й асоціації, пов'язані з ототожненням людини з конкретною твариною за певними параметрами, а й усі наявні в національній свідомості уявлення про представників фауни. Метафоричність паремій віддзеркалює одну з істотних ознак пізнання явищ дійсності за способом установлення асоціативних зв'язків між ними і їхньою репрезентацією в когнітивній діяльності індивіда зокрема та народу загалом. Переносне значення прислів'їв виникає внаслідок перегруповування ознак у семантиці зооніма таким чином, що домінантними стають другорядні властивості за умови віддаленої асоціативної подібності порівнюваних предметів. Дослідники метафори (Н. Д. Арутюнова, О. М. Вольф, В. М. Телія, О. О. Селіванова та ін.) вважають її особливостями емоційність, оцінність, образність, можливість слова виразити певний зміст за допомогою цілісного уявлення, що, з одного боку, характеризує позначуване, а з іншого – передає його оцінку. О. М. Вольф наголошує на оцінній функції зооморфних метафор, зауважуючи, що «чіткі й постійні оцінні конотації несуть метафори типу «тварина – людина». Мета цих метафор – приписати людині деякі ознаки, які майже завжди мають оцінний смисл, оскільки перенесення на людину ознак тварин передбачає оцінні конотації. Самі ж назви тварин оцінки не містять» [16, с. 59]. В. М. Телія, визначаючи зооніми як одиниці, у яких культурно значуща інформація виражена в конотативному аспекті значення, слушно зауважує, що «кожна зоолексема має потенційну конотацію, тобто у свідомості носіїв мови її супроводжують емоційно-естетичні асоціації» [17, с. 76]. Конотація зоонімів становить підґрунтя метафоричної інтеграції «тварина → людина», основою якої є об'єктивні чи суб'єктивні характеристики тварин, приписані їм фантазією і творчим мисленням народу. Дійсно, зооморфні метафори, наділяючи людину відповідними ознаками, у більшості випадків задіюють модусний компонент, приписуючи індивіду етичні, психологічні чи соціальні властивості, характеристики поведінки тощо. На особливості метафор такого типу вказує Н. Д. Арутюнова: «Із метафоричного імені можуть бути вилучені ті ознаки, що сумісні з денотатом. Так, якщо людину назвуть лисицею, то з цього не випливає, що в неї є хвіст. Із цього лише слідує, що вона вміє замести за собою сліди, хоча і не використовує для цього хвіст» [18, с. 160].

На позначення людини в українських прислів'ях використано родові назви тварин, що не відображені у свідомості у вигляді конкретних зорових образів, і, як зазначає Дж. Лакофф, належать до найвищого базисного рівня категоризації [19, с. 176]. Саме на цьому рівні категоризації людина найефективніше взаємодіє з довкіллям і найпродуктивніше обробляє, зберігає і передає інформацію [20, с. 30]. В українських паремійних одиницях представлено такі гіпероніми донорської зони ТВАРИНА, як-от:

звір: *Знати звіра по тропі; Знати звіра по його кігтях* [П-89, с. 197], які передають значення «людину можна пізнати по її поведінці». Гіперонім **звір** як родове поняття конкретних диких, хижих видів репрезентує передовсім ознаку «жорстокість», на ґрунті чого набуває здатності позначати немилосердну, безжалісну, жорстоку людину, якої треба остерігатися: *Звір не звір, та чорт йому вір; Не вір, бо то звір, хоть не вкусить, то налякає; Не вір – то звір, не з'їсть, та налякає* [П-89, с. 197–198].

На відміну від назв свійських тварин, які в паремійних одиницях функціонують із переносним значенням досить частотно й продуктивно, зооніми на позначення лісових звірів репрезентовано порівняно мало, що можемо пояснити їхньою віддаленістю від світу людини й тому певною обмеженістю для пізнання. Так, здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу українського етносу виявляють такі назви диких тварин: *вовк, лисиця, лев, заєць, ведмідь*.

У паремійному фонді української мови близько 150 висловів з опорним словом *вовк* [П-89, с. 28]. Вовк – найбільш міфологізований персонаж у слов'ян. Йому властиві різноманітні значення, багато з яких поєднують його з іншими хижаками, а також із тваринами, наділеними хтонічною символікою. Відзначимо, що ставлення до цього звіра з плином часу змінювалося: якщо спочатку давні слов'яни шанували вовка, то пізніше (особливо з прийняттям християнства) він стає ворожою, небезпечною істотою, втіленням зла. В українській міфології побутує легенда, що вовка створив не Бог, як решту тварин, а чорт для того, щоб люди краще пильнували свою худобу. Чорт спробував нацькувати вовка на Бога, але не зміг його оживити. Лише коли Бог наказав вовкові схопити чорта, він ожив і кинувся на свого творця. Згодом серед слов'янських народів виникло переконання, що вовки їдять чортів. В уявленнях давніх українців вовк – символ хижацтва, невгамовного голоду, швидкості, з яким пов'язаний особливий тип людей – чаклуни, що могли змінювати свою зовнішність, отримуючи здатність творити те, що роблять боги й герої [21, с. 519]. Водночас він уособлює переможну силу інстинкту [22, с. 201], підкоряється волі вищої істоти, поганського бога чи християнського святого, і виконує його накази, сильніший за нечисту силу і може подолати чортів, пов'язаний із потойбічним світом і буває в царстві мертвих, наділяє людину багатством, і, нарешті, сама людина походить від вовка [23, с. 195]. Визначальними в процесах метафоризації *вовка* в українській паремійній картині світу є ознаки «чужий», «лихий», які своїм корінням сягають давньої християнської міфології, у якій цей хижак є символом «усього темного і небезпечного, зла, диявола, нищівника пастви, жорстокості, хитрості» [24, с. 43], можливо, саме тому в українських прислів'ях домінує символіка ворожості, пор.: *Сказав би словечко, та вовк недалечко* [П-89, с. 206]; *Коли йдеш до вовка на обід, бери пса з собою* [П-89, с. 204]; *З вовком дружи, а камінь за пазухою держи; Дружба з вовком вилазить боком* [П-89, с. 203]. Унаслідок метафоричної аналогізації *вовк* у структурі досліджуваних мовних одиниць передає такі ознаки:

1) підступність, зрадництво, віроломство: *Вовк по-вовчому й думає; Вовча думка, а лисячий хвіст; Вовчу думку має; Вовче м'ясо з лисячою підливою* [П-89, с. 202];

2) ворожість, недоброзичливість: *Вовк зміняє шкуру, та ніколи свою натуру* [П-89, с. 202]; *Натура тягне все вовка до ліса; Вовка як не годуй, а він все в ліс дивиться* [П-89, с. 201];

3) лицемірство, лукавство, нещирість: *Пожалів вовк кобилу – зоставив хвіст і гриву; Пожалів вовк ягня та й з'їв на снідання; Пожалів вовк порося – від'їв ніжки та й уся* [П-89, с. 206];

4) жорстокість, безпощадність, зажерливість: *Витягни вовкові й зуби, то він апетит не згубить* [П-89, с. 200]; *Вовкові барана з горла не видереш* [П-89, с. 202].

Наші спостереження за мовним матеріалом дають змогу зробити висновок, що в паремійній картині світу українців зооніми *вовк, собака (пес)* метафорично вербалізують насамперед ознаку «злий», позначаючи недоброзичливу, сердиту, люту, жорстоку людину, причому більшу продуктивність виявляє лексема *вовк*. Це дещо суперечить узагальненням К. І. Мізіна про національну специфіку репрезентації атрибута злий: «в українців – неширока

ідеографія асоціативного поля «злий»: воно репрезентоване двома зоонімами (собака / пес і вовк) та демонімом чорт. <...> Виявилося, що асоціативне поле «злий» у носіїв української мови є архаїчнішим, ніж у білорусів та росіян, у яких простежується певна ідеографічна розгалуженість. Етноспецифічним є лише те, що українці злу людину порівнюють із собакою (псом), а білоруси й росіяни – з вовком» [25, с. 73].

Взаємодіючи в структурі паремій із іншими зоонімами, зокрема з назвами домашніх тварин (*собака, вівця, кінь, коза*), *вовк* метафорично позначає сильного, жорстокого супротивника, який завжди здобуває перемогу, напр.: *Не ступай, собако, на вовчий слід: оглянеться, з'їсть* [П-89, с. 207]; *Не прикидайся вівцею – вовк з'їсть; Зробися овечкою, а вовки будуть; Хто з себе робить вівцю, того вовк з'їсть* [П-89, с. 151]; *Кобила за вовком гналась та вовкові в зуби попалась; Кобила з вовком подружилась та й додому не вернула* [П-89, с. 166]; *Коза з вовком тягалась, тільки шкура зосталась; Коза з вовком судилась та й ратичок лишилася* [П-89, с. 168–169]. Натомість у прислів'ях *Вовк вовка не з'їсть; Вовк вовкові на хвіст не наступить* [П-89, с. 202] метафорично передано значення підтримки, взаємодопомоги, поваги однаково сильних людей один до одного. Також вовк у паремійній картині світу українців позначає злочинця: *Вовка не треба вчити, як вівцю різати* [П-89, с. 200], причому покарання за злочин невідворотне: *Бере вовк, та й вовка візьмуть; Вовк ловить, ловить, а потім і вовка вловлять; Ловить вовк, ловить, а як вовка спіймають – шкуру здеруть* [П-89, с. 199]; *Віділлються вовкові овечі слізки* [П-89, с. 200].

Поодинокі паремії відображають позитивні конотації, яких образ вовка набуває в процесах метафоризації. Так, у висловленнях *Старий вовк знає толк; Старого вовка в тенета не заженеш* [П-89, с. 206]; *Був вовк у сіті і перед сіттю* [П-89, с. 200] вовк постає як символ досвідченості, мудрості розуму. Імовірно, така метафорична симіляція розвинулася на ґрунті спостереження за поведінкою цієї хижкої тварини, її здатністю заради здобичі проникати всюди, часто безкарно. Підставою метафоричної взаємодії «старий вовк – досвідчена людина» можуть бути, на нашу думку, способи відлову звіра. Свідченням цього є прислів'я *Вовк старий не лізе до ями* [П-89, с. 202]. Так, І. Я. Франко подає до неї такий історико-етимологічний коментар: «давнійше ловили у нас вовків у ями викопані в такому місці, куди нічю ходили вовки» [26, с. 237]. На Поліссі селяни викопували глибокі круглі ями, вправляли посередині стовпа в зріст людини, а зверху прив'язували поросю чи курку. Верхній отвір ями прикривали дерев'яним кружком, який, коли на нього стати, перехилився, і звір тут же потрапляв у пастку» [27, с. 245].

Лисиця у слов'янській міфології пов'язана з хитрістю, лицемірством, лукавством, підступністю й обманом [24, с. 183]. Символіка тварини логічно заснована на її розумі, але, як зауважує Дж. Трессидер, у європейській традиції часто доповнена більш ганебними характеристиками: злобою, ошуканством, хибою. Як нічний хижак, якого важко заманити в пастку, лисиця стала у християнстві аналогією хитрощів диявола [28, с. 197]. В українській паремійній картині світу зоонім *лис (лисиця)* позначає передовсім такі ознаки людини, як-от: хитрість, напр.: *Лис і поміниться, а натура в нього не зміниться; Лис краде, поле бачить; Лисиця хвостом все перекусить; Лис став монахом не на те, аби гріхи спокутувати, але щоб нові зробити* [П-89, с. 210]; злість: *Лис старіє, але не добріє* [П-89, с. 210]; підступність: *Лисичкою поглядає, а в пазусі камінь тримає* [УПП-84, с. 288]. Окремі прислів'я віддзеркалюють уявлення українців про те, що хитрість – моральна ознака, яку можна виявити, пор.: *І на хитру лисицю капкан знайдеться; І хитрого лиса можна зловити* [П-89, с. 209]. У пареміях *Стара лисиця від собак захиститься; Стара лисиця писком риде, а хвостом замітає; Старого лиса не виведеш з ліса; Старого лиса тяжко зловити; Старого лиса не ошукаєш* [П-89, с. 210] квалітатив *старий*, на нашу думку, нівелює стереотипне сприйняття лиса як хитрої людини, натомість надаючи йому певної позитивної конотації, оскільки передає значення «досвідчену людину важко ошукати». Поєднуючись у структурі паремій із зоонімом *вовк*, зоометафора *лисиця* набуває здатності позначати дуже жорстоку, хитру, підступну, сильну людину, пор.: *В очі лисицею, за очі вовчицею; Де лисицею, а де вовком; Дивиться лисицею,*

а думає вовком [П-89, с. 209]; *Лисячий хвіст, та вовчий рот* [П-89, с. 210]; *Вовча думка, а лисячий хвіст* [УПП-84, с. 286]. Причому паремія *Одна лисиця сімох вовків ошукає* [УПП-84, с. 288] метафорично передає значення «хитрість переважає силу і жорстокість».

Паремії *З вовком жити – вовком бути; З вовками жити – по-вовчому вити; Або з вовками жити і по вовчому вити, або з ідеєм бути* [П-89, с. 203]; *З лисами і сам лисом станеш* [П-89, с. 209] метафорично передають значення «оточення впливає на людину, вона вимушена пристосовуватися до товариства».

Метафорична симіляція інших фаунономенів із суперконцептом ЛЮДИНА відбувається на ґрунті таких ознак: боязливість: *заєць*, напр.: *Боязливий, як заєць, блудливий, як кішка* [П-89, с. 208]; сила: *ведмідь*, пор.: *Дубові ноги, а ведмежа сила* [УПП-84, с. 306].

Лев у міфологіях і фольклорі багатьох народів – це символ вищої божественної сили, могутності, влади, величі, сонця й вогню [24, с. 175–178]. З його образом пов'язують також розум, благородство, доблесть, справедливість, гордість, хоробрість, пильність і водночас усі потужні й страхітливі сили природи [28, с. 80]. Українська паремійна інтерпретація символіки *лева* дещо знижена в статусі, імовірно, причиною цього є те, що тварина відсутня в місцевій фауні. Прислів'я *Був левиком, а став песиком; Дома лев, а на війні тхір; Ставився, як лев, а згинув, як муха* [П-89, с. 209] метафорично позначають боягуза, який вдає з себе сильного, хороброго, відважного. Така образна симіляція досягається унаслідок протиставлення лева нижчим тваринам. Відзначимо, що в той час як традиційні для української культури назви тварин (*вовк, лисиця*) слугують для метафоричного позначення різних характеристик індивіда, то фаунономен *лев* закріплений лише за однією. Отже, принцип антропоцентризму зумовлює вибір образно-стереотипних еталонів зазвичай із загальновідомого середовища і, окрім того, «звичний» прототип є джерелом багатьох ознак, а «екзотичний» – однієї.

Висновки. Зооморфна метафора в структурі паремій є етнокультурно маркованою, зумовленою спільними стереотипами, притаманними українській лінгвокультурі загалом, а не тільки й не стільки особистісному досвіду конкретної людини. Прислів'я віддзеркалюють систему прототипних ознак, властивих конкретній тварині, і саме вони становлять підґрунтя метафоричних перенесень. Аналіз досліджуваного матеріалу підтверджує, що витoki зооморфної симіляції пов'язані з глибинними міфологічними пластами мислення, оскільки для виникнення таких метафор суттєвими є приписані прототипам магічні, символічні, ритуальні, архетипні ознаки. Метафорична взаємодія доменів дика тварина → людина виникає внаслідок стереотипних ознак, наданих об'єктам донорської зони українською народною свідомістю: *вовк – жорстокий, лисиця – хитра, лев – сильний, заєць – боязкий, ведмідь – сильний*. Зооморфна метафора виникає зазвичай не на конкретних, спостережуваних ознаках, а на додаткових змістах, вичленовуваних з відповідних концептуальних структур унаслідок складних ментальних процесів. У семантиці зооморфних метафор домінує пейоративна емоційно-оцінна ознака як один із найбільш потужних експресивних способів, спрямованих на пониження статусу адресата. Джерелом негативної оцінки слугує сама опозиція «людина – тварина», яка своїм корінням сягає біблійних мотивів, «де людина створена за образом і подобою Божою, а звір – одне з імен диявола» [29, с. 93]. Перспективу подальших досліджень убачаємо в описові метафоричної взаємодії образів хижих тварин і людини в українській паремійній картині світу.

Список використаної літератури

1. Лакофф Дж. Метафори, котoryми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.
2. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 450 с.
3. Сандомирская И. И. Эмотивный компонент в значении глагола (на материале глаголов, обозначающих поведение) / И. И. Сандомирская // Человеческий фактор в языке. – М. : Наука, 1991. – С. 114–136.

4. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 275 с.
5. Левченко О. П. Принцип зооцентризму у фразеотворенні // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. статей. – К. : КДЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 206–209.
6. Крижко О. А. Етнічні символи та стереотипи в українській зоонімній терміносистемі / О. А. Крижко // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвузів. збірн. наук. статей. – К. : Аспект-Поліграф, 2006. – Вип. 11. – С. 62–69.
7. Кривенко Г. Л. Зоосемізми як засіб відображення зооморфної картини світу в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Г. Л. Кривенко. – К., 2006. – 20 с.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
9. Lakoff G. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Jonson. – Chicago : CUP, 1980. – 242 p.
10. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
11. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 144 с.
12. Пруткая Н. В. Когнитивная и языковая зооморфная метафора как фактор освоения человеком окружающей действительности / Н. В. Пруткая // Веснік Брєскага універсітєта. Серія 3. Філологія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2010. – № 1. – С. 21–31.
13. Харченко В. К. Современная повседневная речь / В. К. Харченко. – М. : URSS, 2010. – 178 с.
14. Фролова О. Е. Переносные значения названий животных в толковых словарях / О. Е. Фролова // Русский язык в научном освещении. – 2005. – № 2 (10). – С. 137–158.
15. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. – М. : Республика, 1994. – 382 с.
16. Вольф Е. М. Метафора и оценка / Е. М. Вольф // Метафора в языке и тексте / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Наука, 1988. – С. 52–65.
17. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1981. – 269 с.
18. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 147–173.
19. Лакофф Дж. Когнитивная семантика / Дж. Лакофф // Язык и интеллект. – М. : Прогресс, 1995. – С. 143–185.
20. Rosch E. H. Principles of Categorization / E. H. Rosch and B. B. Lloyd // *Cognition and Categorization*. – Hillsdale, N. J. : Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – P. 27–48.
21. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
22. Керлот Х. Словарь символов / Х. Керлот. – М. : REFL-book, 1994. – 608 с.
23. Жуйкова М. В. Дещо про образ вовка в мовній картині світу білорусів / М. В. Жуйкова // Семантика мови і тексту : зб. ст. VI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 194–197.
24. Купер Дж. Энциклопедия символов / Дж. Купер. – М. : Золотой век, 1995. – 401 с.
25. Мізін К. І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 67–79.
26. Галицько-руські приповідки : У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: 2-е вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 818 с.; Т. 3. – 699 с.
27. Скуратівський В. Т. Свята українського народу / В. Т. Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.
28. Трессидер Дж. Словарь символов / Дж. Трессидер. – М. : ФАИРПРЕСС, 1999. – 448 с.
29. Опарина Е. О. Роль культурного компонента в семантике метафоры / Е. О. Опарина // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995. – С. 91–94.

Список використаних джерел

- ПП-89 – Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
- УПП-84 – Українські прислів'я та приказки / [упоряд. С. В. Мишанич, М. М. Пазяк]. – К. : Дніпро, 1984. – 390 с.

References

1. Lakoff, G. & Johnson, M. (1990). *Metaphors We Live By*. In *The theory of metaphor*. Moscow: Progress. 387–415. (in Russ.)
2. Humboldt, von V. (1985). *Language and Philosophy of Culture*. Moscow: Progress (in Russ.)
3. Sandomirskaya, I. I. (1991). *Emotive component within the meaning of the verb (verbs in the material, indicating the behavior)*. In *Human factor in language*. Moscow: Science. 114–136 (in Russ.)
4. Selivanova, O. O. (2004). *Essays on Ukrainian phraseology (psychocognitive and ethnocultural aspects)*. Kyiv – Cherkasy: Gate (in Ukr.)

5. Levchenko, O. P. (2001). The principle of zoocentrism in phraseology. *Problemy zistavnoyi semantyky (Problems comparable semantics)* 5, 206 – 209 (in Ukr.)
6. Kryzhko, A. A. (2006). Ethnic symbols and stereotypes in Ukrainian zoonim terminology. *Aktualni problemy slovyanskoyi filologii. (Actual problems of Slavic Studies. 11, 62–69* (in Ukr.)
7. Krivenko, G. L. (2006). *Zoosemizm as a means of displaying zoomorphic picture of the world in English and Ukrainian: Theses of Candidate of Philology. 10.02.17 «Comparative-historical and typological linguistics»*. Kyiv (in Ukr.)
8. Selivanova, A. A. (2010). *Linguistic Encyclopedia*. Poltava: Environment-K (in Ukr.)
9. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: CUP
10. Karaulov, Y. N. (2010). *Russian language and linguistic identity*. Moscow: Publishing house LKI (in Russ.)
11. Telia, V. N. (1986). *Connotative aspect of semantics of nominative units*. Moscow: Science (in Russ.)
12. Prutkaya, N. V. (2010). Cognitive and language zoomorphic metaphor as a factor in human exploration of reality. *Herald of the University of Brest. Series 3. Philology. Pedagogy. Psychology. (Vestnik Brestskogo universiteta. Seriya 3. Filologiya. Pedagogika. Psikhologiya). 1, 21-31* (in Russ.)
13. Kharchenko, V. K. (2010). *Modern everyday speech*. Moscow: URSS (in Russ.)
14. Frolova, O. E. (2005). Figurative meaning animal names in the dictionaries. *Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii. (Russian language in a scientific light). 2 (10), 137–158.* (in Russ.)
15. Levi-Stros, K (1994). *Prehistoric thinking*. Moscow: Republic (in Russ.)
16. Volf, E. M. (1988). *Metaphor and evaluation*. In *Metaphor in language and text*. Ed. V. N. Telia. Moscow: Science. 52–65 (in Russ.)
17. Telia, V. N. (1981). *Types of linguistic meanings. Associated meaning of the word in the language*. Moscow: Science (in Russ.)
18. Arutyunova, N. D. (1979). *Language metaphor (syntax and vocabulary)*. In *Linguistics and Poetics*. Moscow: Science. 147–173 (in Russ.)
19. Lakoff, G. (1995). *Cognitive semantics* In *Language and intelligence*. Moscow: Progress. 143–185 (in Russ.)
20. Rosch, E. H. & Lloyd, B. B. (1978). *Principles of Categorization*. In *Cognition and Categorization*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates. P. 27–48.
21. Voytovych, V. M. (2005). *Ukrainian mythology*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
22. Kerlot, H. (1994). *Dictionary symbols*. Moscow: REFL-book (in Russ.)
23. Zhuikova, M. V. (2000). Something about the image of the wolf in the Belarusian language world. *Semantyka movy i tekstu. (Semantics and text)*. Ivano-Frankivsk: Play, 194–197 (in Ukr.)
24. Cooper, G. (1995). *Encyclopedia symbols*. Moscow: The Golden Age (in Russ.)
25. Mizin, K. I. (2008). Psycholinguistic sociolinguistic experiment or monitoring? Epistemological axiological quest phraseology. *Movoznavstvo. (Linguistics). 1, 67–79* (in Ukr.)
26. *Galician-ruskyi bywords* (2006). In 3 vol. Collected, compiled and explained Dr. I. Franco. Lviv: Publishing center of Ivan Franko LNU (in Ukr.)
27. Skurativsky, V. T. (1995). *Holidays Ukrainian people*. Kyiv: Education (in Ukr.)
28. Tressider, G. (1999). *Dictionary symbols*. Moscow: FAIRPRESS (in Russ.)
29. Oparina, E. O. (1995). *Role of the cultural component in the semantics of metaphor*. In *Spoken and Mental Stereotypes in synchrony and diachrony*. Moscow: Institute of Slavic and Balkan Studies of RAS. 91–94 (in Russ.)

KALKO Valentyna Volodymyrivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Ukrainian linguistics and applied linguistics

Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy

e-mail: mkalko@ukr.net

**METAPHORICAL INTEGRATION DOMAIN WILD ANIMALS → HUMAN
IN UKRAINIAN PROVERBS**

Abstract. Introduction. *Zoonyms form a most ancient lingual system to reflect the experience in the practical and cultural-mythological investigation of fauna as one of the meaningful part of human surroundings so that analyzing their representation in proverbs in the cognitive aspect as well as nominating phenomena in the mental processing reveals perspectives for spotting new cases in the national ethnic conscience.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze in the complex the metaphor wild animals names in regard of the ethnical cognitive psyche structures.*

Results. *It has defined, that the basis of conceptualization of Wildlife is formed by naive ideas of people about animal behavior stereotypes, and also by axiological ethnoconsciousness. We believe that a metaphor proverb units primarily reflects the typical situation established in the Ukrainian consciousness, formed on the basis of experience, as their foundation is shaped motivation clear to all members of the linguistic community. The symbolism of fauna names becomes the key factor to the*

determination of the metaphoric meaning of a number of proverb units. National-cultural elements of the semantics of a proverb may be expressed through images of reinterpretation, metaphORIZATION, semantic shift of a fauna lexeme.

Originality. Words-images as key units of paremic complexes reflect the conception of the world inherent to a people, national coloring connected with humor, irony, sometimes grotesque. The same attributes are the most widely spread for its ideographic synonymy, while the combinability of variable synonyms with specific attributive words may not coincide. The investigation of the combinability of variants of lexical and semantic field of fauna names makes possible the consideration of variability as a manifestation of contextual synonymy of certain syntactic constructions: words close by meaning are interchangeable and have equal meaning in some constructions and are not synonymous in others. A number of case studies allows for the establishment of references to fauna which are contained in the proverbs with the animal component, both explicitly through the figurative names of animals, as well as implicitly through the following indications: names of animal body parts, terms related to the keeping of animals, names of places where animals live, sounds typical of animals and others. Componential and frame analyses of the language units under study have resulted in the elaboration of the typology of the conceptual models that underline Ukrainian zoosemisms as well as the contrastive classification of features for comparing human beings with animals.

Conclusion. There is evidence that a change in the main functions of zoosemisms entails a conceptual re-categorisation which lies in a conceptual shift of the input concept ANIMAL from one category to another. This process assumes its material form in derived zoosemisms. The pragmatic potential of zoosemisms is also defined. Lexical and other language means convey specific for each ethnos psychological and behavioral archetypes, which in their entity reflect generalized features of the national "soul". As many researchers believe Ukrainian psychic structure is distinguished by its emotional and sensual character, sentimentality, lyricism. Basing on scientific sources one can state the "Ukrainian world" is more emotional in comparison with others. Proverbs the names of animals reflect the experience in investigating the surroundings by numerous generations through centuries, and enable to perceive the peculiarities in the national Ukrainian mentality, regarding the conceptual and lingual, as well as scientific and naïve world views, to explain the special ethnic part in the lingual interpretation of the world.

Keywords: language picture of the world; proverb; metaphor; prototype; stereotype; symbol; zoonym.

Надійшла до редакції 1.09.16

Прийнято до друку 12.10.16

УДК 81'367.7:81'271.12

ХАРЧЕНКО Світлана Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
заступник декана гуманітарно-
педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
e-mail: Lucynka@ukr.net

ФУНКЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ

У статті з'ясовано, що зміна лінгвістичної парадигми [1] із структуралістської (таксономічної) на функційно-комунікативну [2] вплинула на визначення сутності мовної норми, а також розглянуто наявні класифікації мовної норми з функційно-комунікативного погляду. Установлено, що на сьогодні не створено типології мовної норми. Мовну норму класифікують за такими ознаками: корелятивність мовному рівневі, ступінь обов'язковості та можливість/наявність варіантів, форми існування мови. Оскільки ієрархію мовної норми не вибудовано і з об'єктивних причин, запропоновано класифікувати мовну норму за блок-фасетом.

Ключові слова: система, мовна норма, функційно-комунікативний аспект, синтаксична конструкція, наукова парадигма дослідження.

Постановка проблеми. Одним із центральних лінгвістичних понять є норма, яка належить до тих мовознавчих проблем, що постійно перебувають у центрі уваги